

Az értéktörvény szerepe a szocialista gazdaságban

(Akadémiai székfoglaló előadás)

A KGST-országok mind belső fejlődésükben, mind külső kapcsolataikban sok új és egyáltalán nem könnyű feladattal találják magukat szemben. Ezekről nemrégiben O. T. Bogomolov tartott nagy érdeklődést keltő előadást „A KGST-országok gazdasági közössége és a nyolcvanas évek kihívása” címmel.¹

Az új problémákon nem lehet a régi módszerekkel úrrá lenni. Viszonylag széles fronton kell felülvizsgálni az alkalmazott gazdaságirányítási gyakorlatot. Az új utak keresésében a tudományos kutatókra és a gazdaságpolitikusokra egyaránt nagy felelősség hárul.

Előzetes megjegyzések

Az újszerű problémák részben abból adódnak, hogy a KGST-ben fokozódik a természeti erőforrások viszonylagos szűkössége, részben pedig a kelet—nyugati kereskedelemben mutatkozó feszültségekből.

A közgazdaságtant megalkotó angol klasszikusok a gazdasági életben működő törvényszerűségeket egyrészt a szükségletkielégítéshez, másrészt a termelésben a korlátozottan rendelkezésre álló föld, tőke és munkaerő észszerű kombinációjához kapcsolódóan tárták fel. De a földről, egyebek mellett mint az ásványkincsek hordozójáról a tudományos kutatás és a gazdaságpolitika egyaránt megfeledezett. A tőkés világgazdaságban a tőkehatékonyság, a szocialista világgazdaságban pedig a teljes foglalkoztatottság került a második világháború után a figyelem előterébe.

A második világháború után a szocialista fejlődés útjára tért európai országok gyors iparosítással kívánták mihamarabb megszüntetni a kapitalizmustól örökölt munkanélküliséget, és megoldani a háztartásbeli nők foglalkoztatását, figyelembe véve azt is, hogy a kollektivizálással csökken a mezőgazdaság munkaerő-szüksége. Ezért a nem mezőgazdasági szektorokban minél nagyobb számú új munkahely létesítését tekintették fő feladatnak. Ehhez az extenzív irányú iparosítás tűnt a legcélravezetőbb megoldásnak. Az ilyen iparosításnak ugyanis éppen az a jellemzője, hogy a termelési szerkezet átalakítása elsődlegesen a növekedés fizikai tényezőiben, a gépek és az iparban dolgozók számának a növelésében, a gépipar mennyiségi expanziójában fejeződik ki.

¹ O. T. Bogomolov Baden bei Wienben tartott előadását Magyarországon a Közgazdasági Szemle publikálta [4].

Az extenzív iparosítás feltételeit a KGST-ben megvalósított munkamegosztás, elsősorban a Szovjetunióval létesített kétoldalú kapcsolatok teremtték meg. A Szovjetunió a természeti kincsek fokozott ütemű kiaknázásával — saját szükségletei mellett — ki tudta elégíteni az európai szocialista országok energia- és nyersanyagigényének jelentős részét. Ugyanakkor saját termelési szerkezete alakításakor a Szovjetunió figyelembe vette az európai szocialista országok exportadottságait. Ez az irányzat a kevésbé fejlett országoknak kedvezett, mivel — az extenzív iparosítással összhangban — lehetővé tette számukra az exportszerkezet gyors átalakítását.

Már a hatvanas évtizedben látható volt azonban, hogy a fejlődés extenzív szakasza előbb-utóbb lezárul. Egyes KGST-országokban kimerültek a munkaerő-tartalékok, és előtérbe került a természeti erőforrások relatív szűkösségének a gondja.

A nyersanyagok és energiahordozók KGST-n belüli forgalmának előbb mérsékelt növekedése, majd érezhető csökkenése miatt ez a forgalom a természeti erőforrásokban szegény KGST-országok számára megszűnt a dinamikus fejlődés hordozója lenni. Ennek következményeként — országonként eltérő mértékben — fokozódik a világgpiacra való ráutaltság. Ilyen helyzetben a KGST-n belüli munkamegosztás intenzifikálása csak úgy értelmezhető, hogy a KGST-országok elsőbbséget biztosítanak a közös integrációs intézkedéseknek és az együttműködésnek minden olyan esetben, amikor az kimutatható kölcsönös előnnyel jár.

A természeti erőforrásoknak a KGST-n belül fokozódó viszonylagos szűkössége azért vet fel újszerű problémákat, mert a szocialista országok társadalmi-gazdasági berendezkedése, valamint együttműködési mechanizmusuk alapján véve az önerőre támaszkodás hipotéziséen alapult. Persze a KGST már kezdetben sem működhetett autark alapon. De a kelet—nyugati kereskedelemnek az 1945—1965 közötti időszakban inkább csak marginális szerepe volt. Az az elzárkózás, amelyet a KGST a tőkés világgal szemben lehetségesnek, sőt szükségesnek is ítélt, egybeesett azzal a politikával, amit a Nyugat a maga számára határozott meg a Kelettel való kapcsolatok alakításában. Ez valójában a kereskedelmi háború formáját öltötte, és kétféleképpen mutatkozott meg. Az egyik: a magas technológiai színvonalat képviselő cikkek kereskedelmi embargója, az ún. COCOM, a másik: a megkülönböztetett feltételekkel folytatott kereskedelem.

A hetvenes évtized fordulóján azonban úgy tűnt, hogy a kapitalista és a szocialista társadalmi-gazdasági rendszerek közötti harc viszonyai között is kialakíthatók a gazdasági együttélés normális feltételei. A politikai *détente* azonban csak átmenetinek bizonyult. A nyolcvanas években éleződő kereskedelmi háború ily módon nem új jelenség, viszont a probléma újszerű, mert a Nyugat politikai kihívására ma már nem reális válasz a gazdasági elzárkózás. A KGST-országoknak valamilyen úton-módon alkalmazkodniuk kell a világgazdaságban kialakuló folyamatokhoz, és amilyen mértékben megtehetik, hatást kell rájuk gyakorolniuk.

A gazdasági realitásokkal való számolás mutatkozik meg abban, hogy az elmúlt években a KGST-országokban mérsékelték a gazdaság növekedési ütemét. A növekedési ráta csökkentése az energiaszegény országokban a külkereskedelmi cserearány romlása és az importált természeti erőforrások fokozódó beszerzési nehézségei miatt következett be. Alapvetően más a helyzet a Szovjetunió esetében, hiszen a relatív áraknak a hetvenes években

végbement változása kedvezően hatott a szovjet gazdaságra. Itt viszont az élelmiszer-gazdaságnak a várttól elmaradt teljesítménye miatt csökkent a növekedési ráta.

A növekedési ráta csökkenése, illetve egyes KGST-országokban a gazdasági stagnáció vitákra adott okot. Az új növekedési pálya, a termelési szerkezet hatékonyságának javítása, valamint gazdasági irányításrendszerbeli kérdések napirendre tűzése jelzi, mennyire szerteágazó kérdéseket vet fel a nyolcvanas évek kihívása.

Úgy tűnik, a közgazdászok egyetértenek abban, hogy a régiről az új fejlődési szakaszra való áttérés a gazdasági hatékonyság teljesebb érvényesítését követeli. A nézetek azonban még különbözhetnek abban, mit is kell tenni evégből. Ennek tisztázása tűnik talán a legfontosabb feladatnak, amivel kapcsolatban előljáróban három megjegyzést kell tennünk:

1. A gazdasági hatékonyságnak mint célnak a pusztá deklarációja még nem jelenti a probléma megoldását. Ha a dolog ilyen egyszerű volna, akkor a szocialista társadalmak gazdasága nemcsak a szocializmus politikai gazdaságtanának megfogalmazásában, de a gyakorlatban is problémamentesen működhetne. Ezt azért nem felesleges hangsúlyozni, mert a gazdaságpolitika némelykor megelégszik a célok pontos megfogalmazásával, és elmulasztja azoknak a feltételeknek a megteremtését, amelyek mellett a céloknak érvényt is lehet szerezni.

2. A közgazdászok gondolkozásában némelykor keveredik a gazdasági hatékonyság és a takarékoság, ugyanígy a hatékonyság javulása és a termelési költség csökkenése. Valójában ezek különböző dolgok. Ennek hangsúlyozása azért különösen fontos, mert csak ily módon válik világossá a gazdasági hatékonyság és a termelési szerkezet közötti szerves kapcsolat. Ebben a megközelítésben az extenzívről az intenzív irányú fejlődésre való áttérés úgy fogható fel, mint a termelés vezérelte növekedési pályáról a kereslet vezérelte növekedési pályára való áttérés. Ezzel összhangban az ár struktúrákövető funkcióját struktúraorientáló funkcióvá kell változtatni.

3. Csak a gazdaságilag determinált ár jelenthet fogódzót a racionális döntésekben. Ezért tekinthetjük az ármechanizmus ügyét annak a láncszemnek, amelynek kielégítő megoldása a szocialista gazdaság jövőbeli optimális működésének szempontjából talán a legfontosabb.

Az értéktörvény és a munkaráfördítés törvénye

Az ármechanizmus szocializmusbeli működésének rendjét nem határozhatjuk meg az értéktörvény szocializmusbeli szerepének a tisztázása nélkül. Egy politikai gazdaságtan tankönyvben erről a következőket olvashatjuk: „Miután a szocializmusban van ártermelés és áruforgalom, továbbra is érvényesül az értéktörvény. Az értéktörvény megköveteli, hogy az áruk termelése és realizálása a társadalmilag szükséges munkaráfördítés alapján történjék.” Majd később: „A kapitalizmussal ellentétben, ahol az értéktörvény az emberek uralkodó spontán erőként érvényesül, a szocialista gazdaságban az értéktörvény érvényesülését az állam megismeri, figyelembe veszi és felhasználja a népgazdaság tervszerű irányításának gyakorlatában” ([17] 605—606. l.).

Ezzel összhangban fejt ki a szocializmus politikai gazdaságtana az árak tervezését. Ez három pontban összegezhető: 1. Az állam által — terv sze-

rint — megállapított árak alapja az érték. 2. A szocialista állam népgazdasági megfontolások alapján úgy állapítja meg az áruk árát, hogy azok az egyik vagy másik irányban eltérnek az áruk értékétől. 3. Az állam az egyéni fogyasztásra szolgáló cikkek árának megállapítása során nemcsak az értéket, hanem a kereslet és a kínálat közötti arányt is figyelembe veszi.

Kielégítőnek tekinthetjük-e a szocializmusbeli árképzés ilyen magyarázatát? A kételkedés már csak azért is indokolt, mert e tételek nem adnak pontos eligazítást; olyanok, amelyek alapján minden lehetséges árképzési gyakorlatot eleve tudományosan igazoltnak lehet tekinteni.

Bonyolult problémával van dolgunk. Az eligazodáshoz célszerű felidézni a Szovjetunió Kommunista Akadémiája által 1926-ban „Az értéktörvény a Szovjetunióban” témakörben rendezett vitát.² E vitában *E. Preobrazsenszkij* mutatott rá arra, hogy az értéktörvény olyan szabályozási mód, amely az árutermeléshez kapcsolódik, és mint ilyen, nem vonatkoztatható el a kereslet-kínálat törvényétől.³ Ettől eltérő álláspontra helyezkedett *Bogdanov*, aki első ízben fogalmazta meg az értéktörvény szocializmusbeli tudatos felhasználásáról szóló tézist, ami azóta is uralkodó felfogásnak számít. *Bogdanov* azt kívánta bizonyítani, hogy a kereslet és kínálat szabad játékának törvénye az értéktörvénynek csak spontán megjelenési formája. Az értéktörvény lényege — megfogalmazása szerint — nem az árak ingadozásában van, hanem abban, hogy ezek az ingadozások egy meghatározott normához tendálnak. Az értéktörvény működése az egyik esetben spontánabbul, a másik esetben tervszerűbben valósul meg, de ez egy és ugyanaz a törvény, a munkaráfordítások törvénye.⁴

Preobrazsenszkij helyesen mutatott rá arra, hogy *Bogdanov* összekeveri az értéktörvényt a munkaráfordítás törvényével. Miként ismeretes, *Marx* a szocialista termelési viszonyokat szem előtt tartva egyidejűleg beszélt az árutermelés megszűnéséről és a munkaráfordítások számbavételének a szükségességéről. Utalt arra, hogy a munkaidő minden társadalmi-gazdasági rendszerben mérte a termelés költségeit ([14] 231. l.). Sőt mi több, a munkaidővel való takarékoskodás csakúgy, mint annak tervszerű elosztása az egyes termelési ágak között, éppen a szocializmusban válik elsődleges gazdasági törvénné [15].⁵

Nagy nyomatékkel kell hangsúlyozni, hogy a vezető szovjet közgazdászok a húszas években árutermelés-ellenes állásponton állva vizsgálták a szocialista gazdaság működési mechanizmusát. Az 1926. évi vitában is ez

² A vita gyorsírásos jegyzőkönyvét lásd [22]. Tanulmányozásához lásd még [2], [3], [5].

³ *E. Preobrazsenszkij* „Az értéktörvény a szovjet gazdaságban” címen tartott vitaindító előadást. Az előadás 1926. január 21-én hangzott el. Az előadás szövege nem teljesen azonos a [22] alatt *Preobrazsenszkij* [16] könyvből közölt fejezettel, de alapvetően a kettő nem tér el egymástól.

⁴ Ugyanezt a gondolatot *A. Bogdanov* a vitában a következőképpen fogalmazta meg: Egyetlen társadalmi rendszer sem létezhet, ha nem elégíti ki az emberek elementáris szükségleteit. A szükségletek kielégítése érdekében az embereknek dolgozniuk kell. Ezért az a kérdés, hogy minden egyes termék mennyi munkaráfordítást igényel, a legnagyobb és legalapvetőbb kérdés minden rendszer számára [22].

⁵ Vagyis az árutermelés és az azt belsőleg jellemző érték kategóriák megsemmisítése után is fennmarad az érték általános alapja, a munka elosztás szabályozásának szükségessége, függetlenül annak értékbeli formájától [13]. A tőkés termelési mód megszüntetése után, de a társadalmi termelést megtartva, az érték meghatározás uralkodó marad abban az értelemben, hogy a munkaidő szabályozása és a társadalmi munka elosztása a különböző termelési csoportok között, végül az ezeket átfogó könyvelés lényegesebb lesz, mint valaha.

volt az uralkodó álláspont. A hadikommunizmus után bevezetett új gazdaságpolitikát, az árutermelés visszaállítását a rövid távúnak vélt átmeneti gazdaság ügyének tekintették. *Engels* arra utalt, hogy a tőkés termelési mód kötelékeitől való megszabadulás a termelőerők gyakorlatilag korlátlan fokozásának lehetőségeit teremti meg [8]. A Szovjetunióban a húszas évtized első felében egy-két évtizedre becsülték a szocializmus felépítésének és a kommunizmus megvalósításának az időszakát ([19], [20]). A vezető szovjet közgazdászok általánosságban is aláértékelték a NEP elméleti jelentőségét, főként az áru- és pénzviszonyok fenntartásának a jelentőségét.⁶ Ebből kiindulva a tudományos kutatás inkább az árutermelés kiszorításának feltételeit és nem annak intézményesített alkalmazási módját vizsgálta.

Árutermelés-ellenes álláspontról nézve teljesen korrektek *Preobrazszkij* 1926. évi vitaindító előadásának tézisei. Eszerint a szovjet gazdaságban a szocialista felhalmozás törvénye az az alapvető törvény, amelyben a szovjet gazdaság jövőbeli tendenciái kifejeződnek. Mellette létezik az értéktörvény, a kereslet-kínálat szabad játékának törvénye — mint amelyen keresztül a múlt gyakorol nyomást, és amely makacsul fékezi, illetve igyekszik visszafordítani a történelem kerekét. Itt az árutermelés és a közvetlen termékcseré, a szervezetlenség és szervezethezesség, a spontaneitás és a tudatoság egymás ellentétébe csap át, ily módon is jellemezve a kapitalista és a szocialista társadalmi-gazdasági rendszer eltérő vonásait [22].

Az 1926. évi vita e tekintetben *Marx* és *Engels* egyes téziseire támaszkodott. Ők a szocialista társadalmi-gazdasági berendezkedést olyan rendszerként írták le, ahol a termelést az állam közvetlenül a szükségletek alapján szervezi. Eszerint a szocializmusban az árucseré a pénzgazdálkodással együtt eltűnik. *Marx* az emberi szükségletek korlátlan kielégíthetőségét feltételezte olyan körülmények között, amikor a termelést a tőkés profitérdek nem korlátozza. Egyebek mellett ebben látta a szocialista alapon szervezett gazdálkodás fölényét a tőkés módon szervezett gazdálkodással szemben.⁷ Erre gondolt *Engels* is, amikor azt írta, hogy a termelési eszközök társadalmi birtokbavételével megszűnik az árutermelés és ezzel a termékeknek az emberek feletti uralma.

Már az 1926-os vita időszakában fel lehetett volna vetni, miért kellene egyenlőségjelet tenni a szervezethezesség és a közvetlen szabályozás közé, miért kellene a piac vak törvényeinek minősíteni mindazt, amit az állami gazdaságpolitika indirekt eszközökkel vél megvalósíthatónak. Hiszen éppen az ilyen filozófia táplálja a kicsinyes dirigálás irányzatát. De *Preobrazszkij* még feltételezhette, hogy előrelátás formájában — az ő szóhasználatával

⁶ Megalakulása után a Szovjetunió a marxí útmutatást követte. Termékcserére rendezkedett be arra a rövid időszakra, amelyet *hadikommunizmusnak* nevezünk. Hamar kiderült azonban, hogy a kereskedelem és a pénzfunkció felszámolása leküzdhetetlen nehézségeket vet fel, és hogy ilyen úton a világháborúban szétzilált gazdaság helyreállítása alig remélhető. Ezért a Szovjetunió vezetői fordulatot hajtottak végre az állami gazdaságirányítási rendszerben. Újból működésbe hozták a pénzt, az árat, a kereskedelmet, a piacgazdaság kategóriáit. *Lenin* ezt tömören a következőképpen indokolta: Az élet megmutatta, hogy tévedtünk. Az általa kidolgozott irányelveknek megfelelően hirdette meg és vezette be a Szovjetunió a NEP-et, az új gazdaságpolitikát [10].

⁷ „A termelő a társadalomtól elismervényt kap arról, hogy ennyi meg ennyi munkát végzett ... és ennek az elismervénynek alapján a fogyasztási cikkek társadalmi készletéből annyit kap, amennyi ugyanannyi munkába kerül” ([12] 18. l.).

élve — a kollektív szervezet agyához és a kollektíva tudatán keresztül, előre elgondolt intézkedésekkel *ante factum* törhet magának utat az a törvényszerűség, amely a kapitalizmusban csak *post factum* juthat érvényre.

Napjaink közgazdasági gondolkozása négy pontban tér el a fél évszázaddal ezelőttről: 1. Rájöttünk, hogy a tőkés termelés és az árutermelés két különböző dolog, és hogy árutermelésként kell szervezni a szocialista gazdaságot. 2. Felismertük, hogy az átmeneti gazdaság egy egész történeti korszak, és éppen ezért a különböző társadalmi-gazdasági rendszerek békés egymás mellett élésére kell berendezkedni. 3. Nyilvánvalóvá vált, hogy központi előírásokkal nem lehet a gazdálkodás minden elemét egyértelműen meghatározni. Ezért kell a gazdasági mechanizmusba beépíteni azokat a biztosítékokat, amelyek a decentralizált döntésekben gazdasági racionalitásra kényszerítenek. 4. Felismertük, hogy a tervszerű folyamatszabályozást a célok kötelező előírása önmagában nem biztosíthatja. Ezért a gazdasági mechanizmusba be kell építeni azokat az emelőket, amelyek a végrehajtók számára megfelelő anyagi érdekeltséget teremtenek.

Az árutermelés elfogadása szükségessé tette volna a kereslet-kínálat törvényével kapcsolatos 1926. évi állásfoglalás gyökeres felülvizsgálását. Az átmeneti gazdaság történelmi feladatának újraértékelése indokolta volna az árutermelés törvényszerűségeinek beható tanulmányozását. Az ösztönzés térhódítása pedig a húszas években a társadalmi szervezettségről és tudatosságról vallott nézetek újragondolását tette volna kívánatossá. Minderre azonban nem került sor. Az egyik (több mint három évtizeddel később közreadott) szocializmus politikai gazdaságtan tankönyv lényegében az 1926. évi vita fő vonalának gondolatmenetét tartotta fenn, és jórészt csak formai engedményeket tett az árutermelés javára [17].

Az árutermelés különleges fajtája

A Szovjetunió a gyakorlatban az árutermelés és a közvetlen termékcsere ötvözeteként hozta létre a szocialista gazdaságirányítás ma már hagyományosnak tekinthető modelljét. *Sztálin* fogalmazta meg a szocialista árutermelésnek ezt a fajtáját, amelynek az a lényege, hogy az árutermelés a személyes fogyasztási cikkekre korlátozódik. Az árutermelés e típusának az a rendeltetése, hogy — a hozzá tartozó pénzgazdasággal együtt — a szocialista termelés fejlesztését és megerősítését szolgálja [21]. Az árutermelés ilyen korlátozása értelemszerűen feltételezi, hogy az állam mind a munkaráfordítások számbavételét, mind a termelési tényezők elosztását képes központilag megszervezni. Ezt szem előtt tartva fogott hozzá a Szovjetunió még a húszas években annak a grandiózus feladatnak a megoldásához, amely szerint a termelési tényezők és a termelési eszközök fejlesztését, valamint elosztását a népgazdasági tervben előírta és központilag megszervezte, a kereslet-kínálat törvényét pedig a fogyasztási cikkekre korlátozottan, de még e körben is a termelés központi programozásával, valamint hatósági ár- és bérrendszer keretei közé illesztve engedte működni.

Az ilyen irányítási rendszerben *a tervezés, a szabályozás és a szervezés egysege*, illetve a tervezés primátusa a következőkben fejeződik ki:

— A szabályozás a makroszintű tervnek mezo- és mikroszintre történő lebontásával, az így kapott tervmutatókkal történik, amit hatósági ár- és

bérrendszer egészít ki, és kormányzati rendelkezések illesztenek jogi keretek közé.

— A szervezés olyan intézményi rendet alakít ki és tart fenn, amely hatékony módon biztosítja *a)* a terv kialakításához szükséges információk felfelé, illetve a tervről szóló részletes információk lefelé áramlását, egyidejűleg a termelés folyamatában kapcsolódó vállalatok egymás közötti rendszeres információáramlását; *b)* a kötelező tervmutatókon alapuló állami szabályozást; végül *c)* a tervmutatók és ténytűszámok egybevetésén alapuló folyamatos ellenőrzést.

A szocialista tervgazdaság ily módon definiált irányítási rendszerében *a pénz viszonylag passzív szerepet* tölt be; elsődleges szerepe a népgazdasági terv vállalatokra lebontott naturális mutatóinak van. Ezek nemcsak a feladatokat, hanem a végrehajtásukhoz igénybe vehető eszközöket (anyag, gép, létszám stb.) is meghatározzák. Ez a tervezési rendszer azonban nem mondhat le teljesen a pénz aktív szerepéről. Ez kerül előtérbe azokban az esetekben, amikor gazdasági ösztönzők épülnek be a rendszerbe, mivel előnyösebbnek tűnik — a racionális vállalati magatartásra építve — a cselekvés paramétereit központilag körülírni, mint magát a konkrét feladatot meghatározni. Az elosztási folyamat szempontjából azonban ennek csekély a jelentősége.

Ebben a tervezési rendszerben azt kell feltételezni, hogy az ár elosztási funkciója is csekély. A termelési tényezők elosztásakor az ármechanizmust azért lehet mellőzni, mert az állam a tervezésben támaszkodhat a társadalmi termelés technikai mérlegtörvényeire. A bővített újratermelés marxi sémájára épülő modell a három alapvető szektor (ipar, mezőgazdaság, szolgáltatások) s az iparon belül az *A* és *B* szektor arányeltolódásait a fogyasztási szerkezet változásaival összefüggésben írja le. Ha az állam direkt módon, központilag kívánja a szocialista iparosítás menetét szabályozni, ki kell vonnia a struktúrapolitikát az ár ellenőrzése alól. Ilyenkor az ár csak önelszámolási funkciót láthat el, és mint struktúrakövető paraméternek a tervezett termelési szerkezetben kell anyagi érdekeltséget biztosítania. Ez valójában a kínálat által vezérelt növekedés, amit autarkias árrendszer szolgál ki.

Az állami gazdaságirányításnak ez a rendszere a tőke korábban ismeretlen mértékű centralizálását, következésképpen a termelési szerkezet erőteljes központi irányítását tette lehetővé. Ez az iparosítás hatalmas hajtóerejének bizonyult. A Szovjetunió a két világháború között elmaradott agrárországból ipari nagyhatalommá lett. Ugyanilyen irányítási rendszerre alapozva nagyszabású és sikeres iparosítási programot hajtottak végre a második világháború után a szocialista fejlődés útjára tért európai országok is.

A figyelmet azonban nem kerülhette el, hogy a két társadalmi-gazdasági rendszer közötti különbség eltérően alakul az egyes szektorokban. Vonatkozik ez a termelőerők állapotára és az innovációs erők működésére egyaránt. A szocialista országokban egyes központilag kiemelt területeken technikailag fejlett szigetek képződtek. E szigetek azonban az intenzív körülmények között az egész népgazdaság fejlődését alig képesek előmozdítani. A fejlett részek és a népgazdaság egésze közötti ellentmondások feloldása a fejlődés intenzív szakaszában sorsdöntő fontossággá válik.

A kereslet-kínálat törvénye és az ármechanizmus

A szocialista országok leginkább az ármechanizmusra támaszkodva birkózhatnak meg a népgazdaságokban jelentkező újszerű feladatokkal. Ezek kielégítő megoldása szükségessé teszi az értéktörvény és a kereslet-kínálat törvénye, az ár és a munkaráfordítás közötti kapcsolat tisztázását. Általánosságban vizsgálva az érték és az ár kapcsolatát, úgy tűnik, hogy nincs másról szó, mint a trendszerű és a ciklikus mozgás, az átlag és a szóródás viszonyáról. A dolgok mélyére hatolva azonban nyilvánvalóvá válik, hogy az ármechanizmustól elvonatkoztatva az érték meg sem ismerhető, mert a trendet a ciklikus ármozgás szabályozza. A racionális magatartásnak két nélkülözhetetlen eleme van: az egyik a munkaráfordítások megterülése, a másik a szükségletkielégítés.

A piaci mechanizmus működésének sarkalatos elve, egyben működőképességének feltétele az, hogy az árak mozgásán, a relatív árak változásán keresztül a termékek relatív szűkösségéről, illetve ennek változásairól kap jelzést a termelés. Ennek révén mehet csak végbe a termelésben a folytonos kiigazítás, amit a beruházás és a gyártmányprogramozás valósít meg. Ezért nélkülözhetetlen feltétele az értéktörvény működésének az ármechanizmus működése. Már csak ezért sem lehet a kereslet-kínálat törvényét elkülöníteni az értéktörvénytől. A kapcsolat természetesnek tűnhet, ha a következőkre gondolunk: Az érték pénzneve az ár. Az értéktörvény az ármechanizmus általánosított kifejezése. Az ármechanizmus pedig a kereslet-kínálat törvényének a megjelenési formája.

A gazdasági hatékonyság szempontjából nézve az árutermelés és az ármechanizmus ily módon egymást szervesen meghatározó kategóriák. Fel kell tételnie, hogy az ár gazdaságilag determinált és alkalmas racionális döntések orientálására. Ennek azonban az a feltétele, hogy az állam

— egyfelől a tervszerű irányítást olyan szabályozórendszerben valósítsa meg, amely a gazdaságpolitika által meghatározott és a népgazdasági tervben rögzített stratégiai keretek között a döntéseket közvetlenül a vállalatok hozzadják a nyereségérdekeltség figyelembevételével;

— másfelől pedig olyan pénzügyi és árrendszert alakított ki, amelyben az árakat a termékek viszonylagos szűkössége szabályozhatja, a nyereségmaximalás pedig a határkötség elvén alapul.

Az ár és a relatív szűkösség közötti kapcsolatot a piaci értékítélet teremti meg és tartja fenn. Az ún. láthatatlan kéz így hozza létre a kereslet-kínálat egyensúlyát. Marx még feltételezte, hogy az állami tervezés jobb egyensúlyszabályozó, mint az ármechanizmus.⁸ A tapasztalatok azonban arról győzhetnek meg, hogy az ár egyensúlyi funkciójának kiiktatása a szocialista gazdaságban működési zavarokat okoz. Az árnak ez a szerepe nem egyszerűen csak annyit jelent, hogy az ár mögött mindig ott van az áru, hanem azt is, hogy a kínálat a műszaki fejlődést és a divatváltozást nyomon követve, a társadalmilag elérhető korszerűségi szintnek és az uralkodó divatnak megfelelően biztosítja a teljes ellátottságot. A teljes ellátottságot

⁸ „Csak ott, ahol a termelés valóban a társadalom előre meghatározó ellenőrzése alatt áll, teremti meg a társadalom az összhangot a meghatározott cikkek termelésére fordított társadalmi munkaidő terjedelme és az e cikkek által kielégítendő társadalmi szükséglet terjedelme között” ([13] 180. l.).

itt természetesen a fizetőképes keresletre vonatkoztatva kell értelmezni. De a lényeg az, hogy az ár mint a relatív szűkösség kifejezője hozzá működésbe a gazdaságban az innovációs láncot, pontosabban fogalmazva: viszi be a gazdaságba az időtényezőt, amely minden innovációs folyamat próbaköve.

Ez az a pont, ahol talán leginkább nyilvánvalóvá válik az autark önköltségi árrendszernek a gazdasági-műszaki szintet konzerváló, egyben a fejlesztési lehetőségeket tévesen jelző szerepe. Az ilyen típusú árrendszer ugyanis „kiszakítja” a gazdaságot a nemzetközi vérkeringésből. Egyrészt azokat a ráfordításokat is igazolja, amelyeket a nemzetközi piaci értékítélet már nem fogad el. Másrészt minden nemzetközileg bevezetett újítást adaptálhatónak tüntet fel, mert a tömegtermelés körülményei között is annak induló árát tekintheti meghatározónak. Egyebek mellett ezért sincs ösztönzés az új technika gyors bevezetésére, és sok esetben ezért bizonyul irreálisnak a fejlesztés vélt hasznossága.

Az ár és a relatív szűkösség közötti kapcsolat csak mélyreható árreformmal teremthető meg. Ennek fő elemei a következők:

— A hatósági jellegű árrendszert a piaci típusú árrendszer irányába kell átalakítani. Ezzel szoros összhangban:

— a valutaárfolyamot mint a termékár szabályozóját kell működésbe hozni, és:

— az árformák jó megválasztásával olyan rugalmas ármechanizmust kell teremteni, amelyben az ár a mindenkori relatív szűkösségnek megfelelően orientálhatja a kínálatot és a keresletet egyaránt.

Az ár és az érték közötti kapcsolatot a határkötség teremti meg és tartja fenn. A termelő (hacsak nem kap külső támogatást) nem termelhet veszteségre. Ha döntéseit a nyereségérdekeltség szabályozza, a termelést annál a pontnál maximalizálja, ahol az ár a határköszéggel esik egybe. Ennél többet még akkor sem termel, ha lenne kereslet, mert a többletmenyenyiség apasztja a már amúgy is realizált nyereségtömeget. Így adódik a fizikailag maximális és a gazdaságilag optimális kapacitáskihasználás közötti különbség. Ennél kevesebbet — ha még van kereslet — azért nem termel, mert a többletmenyenyiség még növeli a termelésben lekötött tőke alapján realizálható nyereségtömeget. Ily módon a határkötség az a gazdasági küszöb, amely — racionális magatartás esetén — biztosítja, hogy a termelési szerkezet makroszinten is megfeleljen a gazdasági hatékonyságnak. Az ár és a határkötség viszonya pedig a fejlesztési politikában orientál.

Ilyen kínálati magatartás azonban a gazdasági kalkulációs rendszer — és így a pénzügyi rendszer — gyökeres átalakítását tételezi fel. Amikor ugyanis a központi tervezés számára és nem a racionális vállalati döntések megalapozása végett készül a kalkuláció, annak attribútumai megváltoznak. Az önelszámolási árat a normatív költségszámítás, valamint az ehhez kapcsolódó bruttó rendszerű költségvetési elszámolás teszi lehetővé.

A szocialista országokban meghonosodott normatív költségszámítás két sajátosságát kell kiemelni. Az egyik az, hogy e rendszerben a valóságban fel sem merülő, illetőleg nem az előírt mértékben felmerülő költséget kell termékönkölségként elszámolni. Ezek között vannak olyan költségek, amelyekből egy bizonyos hányadot az állam — központi finanszírozás céljából — elvon a vállalattól; ez jellemző például az amortizációs költségekre. Vannak továbbá olyan költségek, amelyeket rezsiként kell (lehet) elszámolni, még

ha az általános költségek szintje ennél alacsonyabb is. A másik sajátosság az átlagköltséghez való igazodás elve. Pontosabban fogalmazva, az árképzésnél a költség + nyereség formula az átlagköltség elvén alapul, a költség-normatívákat az átlagos feltételeknek megfelelően szabályozzák. A költség-számításnak ez a rendszere szinte megköveteli a bruttó rendszerű költségvetési elszámolást. Hiszen a vállalat már akkor a veszteségtérbe kerülhet, amikor még az ár meghaladja a határköltséget, következésképpen az állami költségvetés vállalati szubvenciót mutat olyan esetekben is, amikor a vállaltól ezt meghaladó mértékben von el árbevételt.

A KGST-ben a külkereskedelmi áruügyletek elszámolásánál 1958-ban bevezetett világszabvány nyomán azt lehetett volna feltételezni, hogy éppen az árfunkció aktivizálása végett kerül sor. Valójában azonban a külkereskedelmi ár funkciója megrekedt a nemzeti jövedelmeknek a KGST-országok közötti elosztásánál, illetőleg újraelosztásánál. A lényegyet tekintve nem változott a helyzet az 1971-ben hozott integrációs KGST-határozat után sem. Pedig ez a hagyományos struktúrapolitika általános felülvizsgálatát követelte.

A KGST-országok közül talán Magyarország tett a legtöbbet az ármechanizmus tudatos felhasználásáért, noha a még megoldásra váró feladatok is jelentősek. Annyi azonban már ma is egyértelműen megállapítható, hogy a kereslet-kínálat törvényét a terv keretei közé illesztve is működésbe lehet hozni. Talán jogos az a feltételezés, hogy a nyolcvanas évek kihívása nyomán belátható időn belül határozott lépések teremtik meg az összhangot a gazdaságirányítás rendszere és a gazdasági növekedés új feltételei között.

Utószó

Az értéktörvény tudatos felhasználásához fűződő társadalmi érdek szükségessé teszi, hogy a tudományos kutatók az eddiginél nagyobb figyelmet szenteljenek a különböző társadalmi-gazdasági rendszerek összehasonlító elemzése révén nyerhető ismereteknek.

Az első világháborút követően a szovjet közgazdászoknak úgyszólván magukra hagyatkozva kellett megbirkózniuk a szocialista tervgazdaságra való berendezkedés bonyolult problémáival. A 19. század nagy szocialista gondolkodói ehhez nem adhattak megfelelő támpontot. Inkább leszerelő hatása volt annak a feltételezésnek, amely szerint a szocializmusban a gazdasági viszonyok annyira áttekinthetők és világosak, hogy elméleti kutatásukra nincs is szükség ([1] 9. l.). *Tugan-Baranovszkij* megfogalmazta, *Rosa Luxemburg* pedig kifejtette azt a tételt, amely szerint a kapitalizmus vége egyben a *politikai gazdaságtan* végét is jelenti.⁹

Rosa Luxemburg tétele a politikai gazdaságtan elvetéséről a húszas

⁹ Ezt olvashatjuk az „Einführung in die Nationalökonomie”-ben: „Ha már megértjük, miért csak körülbelül másfél évszázaddal ezelőtt keletkezett a közgazdaságtan, akkor ugyanerről az álláspontonról további sorsát is tisztán fogjuk látni; hogy a közgazdaságtan olyan tudomány, amely a tőkés termelési módhoz kapcsolódik és elveszti bázisát, mihelyst ez a termelési mód nem létezik többé. A modern munkásosztály győzelme és a szocializmus megvalósítása tehát a közgazdaságtannak mint tudománynak a végét jelenti” ([11] 267. l.).

években a Szovjetunióban is teret nyert.¹⁰ Ez magyarázza azt is, hogy a szocializmus politikai gazdaságtana csak 1936-ban épült be szervesen a felsőoktatás rendszerébe [18]. De ennek kidolgozásánál is eltekintettek a kapitalista és a szocialista társadalmi-gazdasági rendszerek összehasonlító vizsgálatától. Engels útmutatását követve teljesen zárt új tudományként alkották meg azt.¹¹ A szocializmus politikai gazdaságtanának kidolgozása előbb „A szovjet gazdaság elmélete”, majd „A Szovjetunió gazdaságpolitikája” keretei közé illesztve már a húszas években elkezdődött ([9] 50. l.).

Ma már érzékelhetőek azok a problémák, amelyek az ilyen módon induló tudományművelés velejárói. A kapitalizmus politikai gazdaságtanának ismeretanyaga összetett. Abban a termelés általános törvényei, az árutermelés törvényei és a tőkés magántulajdonon alapuló törvények összegeződnek. A piaci gazdaság elméletét ki sem lehetett volna fejteni, ha előbb nem tisztázzák a gazdálkodáshoz kapcsolódó társadalmi-gazdasági törvényszerűségeket, amelyek a fogyasztás és a termelés alapjelenségei közötti összefüggéseket tárják fel. Ezekből kiindulva lehetett csak azokat a törvényszerűségeket is megállapítani, amelyek akkor jutnak érvényre, ha a termelés a kínálat, a fogyasztás pedig a kereslet formáját veszi fel. Bár ez a formaváltozás alapvető a tőkés piacgazdaság szempontjából, de még mindig csak az árutermelést folytató társadalom sajátosságait jellemzi, szemben a közvetlen termékcseres rendszerében szervezett gazdálkodással.

A kapitalizmus politikai gazdaságtana a társadalmi termelés általános törvényeit és az árutermelés törvényeit a tőkés piacgazdaság mechanizmusával szerves összefüggésben tárgyalja. A határvonal szinte teljesen elmosódik azoknál, akik a politikai gazdaságtant a kapitalizmus apologetikájaként művelik. A lényegen azonban ez mit sem változtat. Nem változtat azon, hogy mivel a közgazdaságtudomány létrejöttékor a kapitalizmus egyetlen, mindent átfogó világrendszerként létezett, a gazdasági jelenségek feltárásnak kereteit is csak ez a rendszer szolgálhatta.

Ilyen körülmények között a kapitalizmus politikai gazdaságtanának globális elvetése — akarva, nem akarva — egyben lemondást jelentett annak a szellemi örökségnek a hasznosításáról is, ami az árutermelésről, annak természetéről, működésének mechanizmusáról generációk alatt felhalmozódott. Pedig ezek az ismeretek fontos adalékul szolgálnak a gazdasági jelenségek belső összefüggéseinek a megértéséhez.

Az árutermelés törvényszerűségei vizsgálatának fontosságát külön aláhúzza a KGST-országok gazdaságirányítási rendszerei közötti közelítés napirendre tűzése. A nemzeti gazdasági mechanizmusok közelítésének fő

¹⁰ *Buharin* továbbítte a Rosa Luxemburg által képviselt irányvonalat. Fejtegetései szerint a szervezett társadalmi gazdálkodás talaján egyszerre eltűnnek a politikai gazdaságtan összes alapvető „problémái”: az érték, az ár, nyereség stb. Itt az emberek közötti viszonyt már nem a „tárgyak közötti viszony” fejezi ki, és a társadalmi gazdálkodást nem a piac és a verseny vak erői szabályozták, hanem a tudatosan megvalósított terv. Ennélfogva itt lehetséges egyrészt a leírás bizonyos rendszere, másrészt az adatok (normák) rendszere. Nincs azonban helye a „piac vak törvényeit” tanulmányozó tudománynak, mert hiszen piac sem lesz többé. Ilyenképpen a tőkés árutársadalom vége a politikai gazdaságtan végét is jelenti ([6] 7—8. l.).

¹¹ Engels szerint „A politikai gazdaságtan, a legtágabb értelemben, azoknak a törvényeknek a tudománya, amelyek az emberi társadalomban az anyagi életfenntartás termelésén és cseréjén uralkodnak . . . A politikai gazdaságtant mint ama feltételek és formák tudományát, melyek között a különböző emberi társadalmak termeltek és cseréltek, és amelyek között a termékeket ehhez mérten mindenkor elosztották — az ebben a kiterjedtségében vett politikai gazdaságtant azonban meg kell teremteni” ([7] 145. l., 148. l.).

iránya abban jelölhető meg, hogy a KGST-országok megteremtik azokat a belső mechanizmusokat és ösztönzőket, amelyek minden olyan esetben, amikor az kimutatható előnnyel jár, elsőbbséget adnak a közös integrációs intézkedéseknek és a kölcsönös együttműködésnek. Ehhez azonban az is szükséges, hogy a vállalatok érdekelték legyenek a versenyképességben, a teljesítménnyel arányos nyereségben, és hogy központi feladatkijelölés alapján a vevő igényeinek figyelembevételével szervezhessék meg a termelést.

Az együttműködés intenzifikálása szempontjából fontos az a felismerés, hogy az ár csak a vevő igényeihez igazodó termelésszervezés és értékesítési konvenciók esetén fejezheti ki az értéket. Ha a szállítás ütemtelen, ha a minőség nem egyenletes, ha nincs kielégítően megoldva a szervizszolgálat, az alkatrész-utánpótlás stb., akkor ez a termék még akkor is kevesebbet ér a vevőnek, ha sokkal olcsóbb, mint az, amelynél a szállító ezeket a feltételeket teljesíti.

Ezért a KGST-országok gazdaságirányítási rendszereit abban az irányban kell tökéletesíteni, hogy az eladó és a vevő viszonyát — különösen a tartós árukapcsolatok esetében — a korszerű értékesítési politika követelményei határozassák meg. Ennek a problémának a megoldása a világpiacon való fellépés esélyét is javítja.

Hivatkozások

- [1] *Trifonov, D. K.—Sirokorad, L. D.* (szerk.): A szocializmus politikai gazdaságtanának története. Kossuth Könyvkiadó, 1975.
- [2] Az 1926-os vita az értéktörvényről a Szovjetunióban. (Fordította, az előszót és az utószót írta Mihalik István.) Politikai Gazdaságtan Füzetek, 25. sz. Az Oktatási Minisztérium Marxizmus—Leninizmus Oktatási Főosztálya, 1979.
- [3] *Bogomolov, O. T.*: A szocialista gazdasági stratégiáról folytatott régi vita és néhány új tanulsága. Valóság, 1967. 6. sz.
- [4] *Bogomolov, O. T.*: A KGST-országok gazdasági közössége és a nyolcvanas évek kihívása. Közgazdasági Szemle, 1982. 7—8. sz.
- [5] *Brus, W.*: A szocialista gazdaság működésének általános problémái. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1967.
- [6] *Buharin, N.*: *Ekonomika perehodnovo perioda.* Goszizdat, Moszkva, 1920.
- [7] *Engels, F.*: *Anti-Dühring.* Marx—Engels Művei, 20. kötet. Budapest, 1960.
- [8] *Engels, F.*: *A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig.* Marx—Engels Művei, 20. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1963.
- [9] *Jedszejev, M. P.*: *Problemi prostrojenija ekonomiceszkovo fundamenta szocializma v szovjetszkoi literature 1920—1936.* Tomszk, 1972.
- [10] *Levin, V. I.*: *A terményadóról. Beszéd a III. Összoroszországi Közellátási Tanácskozáson.* Lenin Összes Művei, 32. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1972.
- [11] *Luxemburg, R.*: *Válogatott beszédek és írások.* Kossuth Könyvkiadó, 1958.
- [12] *Marx, K.*: *A gothai program kritikája.* Marx—Engels Művei, 19. kötet. Budapest, 1959.
- [13] *Marx, K.*: *A tőke. III. könyv.* Marx—Engels Művei, 25. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1974.
- [14] *Marx, K.*: *Értéktöbblet-elméletek. Harmadik rész.* Kossuth Könyvkiadó, 1963.
- [15] *Marx—Engels Archivum.* IV. kötet. Partizdat, Moszkva, 1935.
- [16] *Preobrazsenszkij, E.*: *Novaja ekonomika.* Izdatyelsztvo Kommunyiszticyeszkoi Akagyemii, Moszkva, 1926.
- [17] *Politikai gazdaságtan.* Tankönyv. 4. kiadás. Kossuth Könyvkiadó, 1959. A harmadik átdolgozott orosz nyelvű kiadás alapján készült. (Polityiceszkaja ekonomija. Ucsbenyik. 3., pererabotannoje izdanije. Goszpolizdat, Moszkva, 1958.)
- [18] *Resenyije CK VKm(b)* o peresztrojke prepodovanyija polityiceszkoi ekonomii. 1936.
- [19] *Sztálin, J. V.*: *A gazdasági vezetők feladatairól.* Sztálin Művei, 13. kötet. Szikra, 1953.
- [20] *Sztálin, J. V.*: *Az Októberi Forradalom és az orosz kommunisták taktikája.* Sztálin Művei, 6. kötet. Szikra, 1951.
- [21] *Sztálin, J. V.*: *A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban.* Szikra, 1952.
- [22] *Vesztnyik Kommunyiszticyeszkoi Akagyemii,* 1926. 15. sz. 156—254. l.